FRIDRIX AVGUST FON XAYEKNING ERKINLIK VA ADOLAT NAZARIYASI

Fotima Tursinkulova
Guliston davlat pedagogika instituti 2-kurs magistranti

Annotatsiya. *Ushbu tadqiqot mavzusi neoliberalizmning muhim nazariyotchisi Fridrix Avgust fon Xayekning erkinlik va adolat nazariyasi haqida bo‘lib, ko‘pincha bir-birini to‘ldiruvchi, ba’zan esa mustaqil ikki voqelik sifatida qaraladigan erkinlik va adolat tushunchalari o‘zlari muhokama qilinadigan dunyoqarash doirasida turli mazmun kasb etadi. Shu nuqtai nazardan, ushbu maqola bilvosita liberalizmning erkinlik va adolat haqidagi tushunchasiga e’tibor qaratadi, bunda Xayekning ijtimoiy nazariyasiga ishora qilinadi.*

Kalit so‘zlar: *Fridrix Avgust fon Xayek, salbiy erkinlik, pozitiv erkinlik, ijtimoiy adolat, protsessual adolat, qonun ustuvorligi.*

Fridrix Avgust fon Xayek asli chexiyalik bo‘lib, 1899 yilda Vena shahrida ziyolilar oilasida tug‘ilgan. Otasi biologiya va tibbiyot fanlari bilan shug‘ullangan bo‘lsa, onasi ijtimoiy fanlar bilan shug‘ullangan. Xayek hayotining har bir bosqichida biologiyaga qiziqib, bu fan ma’lumotlaridan doimo bahramand bo‘lsa-da, ta’lim davrida ijtimoiy fanlarga yuzlanib, iqtisod va huquqni o‘rgangan.

Ushbu tadqiqotda Xayekning Avstriya Iqtisodiyot maktabi doirasidagi iqtisodchi shaxsi va uning iqtisod haqidagi tushunchalari emas, balki uning ijtimoiy nazariyada muhim va imtiyozli o‘ringa ega bo‘lgan erkinlik va adolat haqidagi tushunchalariga to‘xtalib o‘tiladi. Shubhasiz, Xayekning erkinlik va adolat haqidagi qarashlarini uning iqtisod va huquq shakllanishidan mustaqil ravishda ko‘rib chiqish mumkin emas. Bu kontekstda batafsil to‘xtalib o‘tilmasa ham, shuni ta’kidlash joizki, liberalizmning tenglikni “qonun oldida tenglik” deb tushunishi va uning erkin bozor iqtisodiyotiga ijobiy urg‘u berishini erkinlik va adolat tushunchasidan alohida ko‘rib chiqish mumkin emas.

Insonlarning asl maqsadi, ya’ni abadiy va o‘zgarmas aqliy tamoyillar bilan belgilab qo‘yilgan va vaqtinchalik istaklar bilan belgilanmagan maqsad, toki komillikka erishguncha o‘z kuchlarini

eng yuqori darajaga ko‘tarishdir. Erkinlik bu shakllanishning yuzaga kelishining asosiy va muhim shartidir. [1]

Liberal nazariya ichida erkinlik g‘oyasi tarafdori Gumboldt tomonidan yozilgan bu bayonotlar liberalizm o‘z poydevorini erkinlik g‘oyasiga qurganligidan Xayekning erkinlik nazariyasi bu nuqtada yanada mazmunli joyga ishora qiladi.

Xayekning fikricha, erkinlik - bu odamning boshqalarning bosimi ostida bo‘lmasdan o‘zini tutish va harakat qilish qobiliyatidir [2]. Erkinlikning bu ta’rifi erkinlik tushunchalari tasnifida “salbiy erkinlik” doirasiga kiradi. Salbiy erkinlikning asosi - majburlashni inkor etish, shaxslarning o‘z xohishiga ko‘ra o‘zini tutish qobiliyatidir. Bu ularning yo‘nalishi va nima qilishni xohlayotganiga erishishda namoyon bo‘ladi. Shu o‘rinda aytishimiz mumkinki, Xayekning erkinlik nazariyasida kuch va iroda erkinligining tabiati va vazifasi muhim o‘rin tutadi.

Yuqorida keltirilgan Xayekning erkinlik ta’rifi “individual erkinlik” yoki “shaxsiy erkinlik” sifatida ham qabul qilinadi. Shu nuqtai nazardan, Xayekning salbiy libertar ekanligini yana bir bor ta’kidlab, biz u ishlab chiqqan nazariyaning tafsilotlarini ko‘rib chiqishimiz mumkin. Xayek qarashlariga ko‘ra, erkin bo‘lish insonning o‘z qarorlari va rejalariga muvofiq, o‘z qarorlari va rejalariga bo‘ysunmasdan harakat qilishi mumkinligini anglatadi. Ixtiyoriy qaror bilan uni ma’lum bir tarzda harakat qilishga majbur qila oladigan har qanday kishining irodasi bu shunday harakat qila olish demakdir. Boshqacha qilib aytganda, bu birovning o‘zboshimchalik istagidan mustaqil bo‘lish holatidir [2]. Xayekning fikricha, bu haqiqiy va zarur erkinlikdir. Bundan kelib chiqadigan erkinlik shaxsiy erkinlik va haqiqiy erkinlik hisoblangan erkinlik holati bilan bog‘liq emas. Erkinlik - bu faqat boshqa odamlar bilan munosabatlarida, ya’ni ijtimoiy muhitda paydo bo‘ladigan holat. Buni hisobga olsak, siz boshqa odamlar bilan munosabatlaringizda erkin bo‘lishingiz yoki bo‘lmasligingiz mumkin. Insonning tashqi dunyoga va inson bo‘lishdan kelib chiqadigan xususiyatlariga bog‘liq bo‘lgan erkinlik nisbati haqiqiy erkinlik emas, balki olingan erkinlikdir. Xayek tomonidan erkinlikning ta’rifi bo‘yicha ilgari surilgan bu topilmalar u adolatni tushunishda va liberalizmning asosiy himoyalarini oqlashda foydalanadigan muhim dalillardir.

Xayek huquq va erkinlik o‘rtasida o‘rnatgan bog‘liqlik, shubhasiz, uning yuqorida ta'kidlanganidek, erkinlikni kuch bilan uyg‘unlashtirishga intilishidan kelib chiqadi. Erkinlik - bu shaxsning ijtimoiy muhiti va munosabatlari kontekstida boshqa shaxslardan kelib chiqishi mumkin bo‘lgan majburlash va tegishli o‘zboshimchalik bilan yo‘l-yo‘riqning yo‘qligi. Xayek bu holatni tushuntiradi va o‘z tushuntirishlarini qonun ustuvorligi tushunchasi bilan birlashtiradi.

Xayek davlatning kuch ishlatish bo‘yicha monopoliyasi bor degan taxminga asoslanib, shaxs davlat kuchiga bo‘ysunishi va ayni paytda erkin bo‘lishi mumkinligini aniqlashga harakat qildi. Xayekning fikricha, bu holat mumkin. Boshqacha qilib aytadigan bo‘lsak, shaxs davlatning majburlashiga bo‘ysunishi mumkin va shu bilan birga erkin bo‘lishi mumkin. Chunki, Xayek fikricha, biz shaxsiy erkinlik deb ataydigan narsaning yana bir nomi “qonun ostidagi erkinlik” yoki “qonun ustuvorligi”dir [3].

Xayekning erkinlik tushunchasida ikkita muhim urg‘u bor; majburlash va qonun ustuvorligining yo‘qligi. Odamlar har doim qandaydir qonunlarga ega bo‘lishgan va shu bilan birga erkin bo‘lib qolishgan. Xayek tafakkur tizimida erkinlik qonun ostidadir, lekin qonun erkinlikka ega emas. Ya'ni, erkinlik qonun bilan himoyalangan, lekin Qonunlar odamlarga shaxsiy hududlarida cheksiz erkinlik berishga ruxsat bermaydi. Qonunlar faqat erkinlikni himoya qilish uchun ishlatiladigan vositalardir.

Xayekning adolat nazariyasi tafsilotlariga o‘tishdan oldin, adolat tushunchasi bilan qanday qadriyat ifodalanishi ko‘zda tutilganligini aniqlash kerak. Biroq, adolat so‘z ma'nosi va mazmuni bo‘yicha to‘liq kelishuvga ega bo‘lgan tushuncha emas.

Odil sudlov turlarini tuzatuvchi adolat va taqsimlovchi adolat deb tasniflash mumkin. Tuzatish adolati g‘oyasi huquqiy munosabatlarda odamlarning individual va sub'ektiv holatlarini hisobga olmasdan, hammani teng deb qabul qiladi. Shuning uchun tuzatuvchi yoki kompensatsion adolat tushunchasi Bu qonun oldida tenglik tamoyili bilan chambarchas bog‘liq. Xulosa qilib aytganda, tuzatuvchi odil sudlov huquqiy protsessual adolatning bir shaklidir [4]. Tenglik tamoyili taqsimlovchi adolat g‘oyasining asosini tashkil etadi. Shu sababli, jamiyatda taqsimlovchi adolat

tushunchasi doirasida, shaxslarning imkoniyatlarini hisobga olgan holda, shaxslar ijtimoiy mavqe va rollarni shu qobiliyatga mutanosib ravishda o‘z zimmalariga olishlari kerakligi ta'kidlanadi va tenglikka asoslangan adolatga erishishga harakat qilinadi. . Taqsimlovchi adolat tushunchasi mohiyatan iqtisodiy tashabbusning ifodasidir. Bozor iqtisodiyoti orqali beriladigan daromad va bu daromadning taqsimlanishi oqilona va yetarli deb hisoblanmaydi va daromadlarni qayta taqsimlash zaruriyati yuzaga keladi. Bu ehtiyoj individual fazilatlar, shaxsiy ehtiyojlar, shuningdek, odamlarning qobiliyatlari, qobiliyatlari va jihozlaridan kelib chiqadi.

Biroq, biz bu erda to‘xtalib o‘tmoqchi bo‘lgan masala adolatning liberal nazariyalaridir. Bu nazariyalarni izohlash natijasida Xayekning adolat nazariyasiga asos bo‘ldi. Bu sodir bo‘ladi. Birinchi va qisqacha, liberalizmning protsessual adolat haqidagi tushunchasi, ikkinchidan, liberalizmning boshqa versiyasi bo‘lgan ijtimoiy davlatning ijtimoiy adolat tushunchasi muhokama qilinadi.

Erkinlik va adolat o‘rtasidagi xayoliy munosabat bizni to‘g‘ridan-to‘g‘ri tuzatuvchi adolatni tushunishga olib boradi, bu liberal nazariya tomonidan qabul qilingan salbiy erkinlikning kontseptual integratsiyasidir. Tuzatish adolati g‘oyasi huquqiy munosabatlarda odamlarning individual va sub'ektiv holatlarini hisobga olmasdan, hammani teng deb qabul qiladi. Shuning uchun tuzatuvchi yoki kompensatsion odil sudlov tushunchasi qonun oldida tenglik tamoyili bilan chambarchas bog‘liqdir. Xulosa qilib aytganda, tuzatuvchi odil sudlov qonuniy jarayonning bir shaklidir. Aslida, biz ijtimoiy adolat nazariyasini baholash orqali salbiy erkinlik va taqsimlovchi adolat o‘rtasidagi munosabatni eng yaxshi tarzda o‘rnatishimiz mumkin.

Erkinlik va huquqlar nuqtai nazaridan ijtimoiy adolat nazariyasi ijobiy erkinlik va ijobiy huquqlarga asoslanadi. Ijtimoiy adolat tarafdorlari fikricha, mavhum erkinlik va huquqlarga ega bo‘lgan shaxslarning ma'nosi yo‘q, zarur imkoniyatlarga ega bo‘lmagan shaxslar hech qachon erkin bo‘lmaydilar va o‘zlarining rasmiy huquqlaridan foydalana olmaydilar. Keyin taqsimlovchi adolat g‘oyasi bevosita salbiy erkinlik bilan bog‘liq. Boshqacha qilib aytganda, shaxs boshqalarning va ayniqsa davlatning majburlashisiz harakat qilishi mumkin.

Xulosa qilib shuni qo‘shimcha qilish kerakki, Xayekning ijtimoiy fanlar adabiyotiga ta’siri bugungi kunda ham tirik. Ko‘pgina tadqiqotlarda, ayniqsa, Xayekning “Qullikka yo‘l” asariga murojaat qilib, “qonun ustuvorligi”, “erkinlik”, “bozor iqtisodiyoti” kabi tushunchalar haqida so‘z boradi. Erkinlik va adolat o‘rtasidagi xayoliy munosabat bizni to‘g‘ridan-to‘g‘ri tuzatuvchi adolatni tushunishga olib boradi, bu liberal nazariya tomonidan qabul qilingan salbiy erkinlikning kontseptual integratsiyasidir. Adolati g‘oyasi huquqiy munosabatlarda odamlarning individual va subyektiv holatlarini hisobga olmasdan, hammani teng deb qabul qiladi. Shuning uchun tuzatuvchi yoki kompensatsion odil sudlov tushunchasi qonun oldida tenglik tamoyili bilan chambarchas bog‘liqdir. Xulosa qilib aytganda, tuzatuvchi odil sudlov qonuniy jarayonning bir shaklidir. Aslida, biz ijtimoiy adolat nazariyasini baholash orqali salbiy erkinlik va taqsimlovchi adolat o‘rtasidagi munosabatni eng yaxshi tarzda o‘rnatishimiz mumkin.

Erkinlik va huquqlar nuqtai nazaridan ijtimoiy adolat nazariyasi ijobiy erkinlik va ijobiy huquqlarga asoslanadi. Ijtimoiy adolat tarafdorlari fikricha, mavhum erkinlik va huquqlarga ega bo‘lgan shaxslarning ma'nosi yo‘q, zarur imkoniyatlarga ega bo‘lmagan shaxslar hech qachon erkin bo‘lmaydilar va o‘zlarining rasmiy huquqlaridan foydalana olmaydilar. Keyin taqsimlovchi adolat g‘oyasi bevosita salbiy erkinlik bilan bog‘liq. Boshqacha qilib aytganda, shaxs boshqalarning va ayniqsa davlatning majburlashisiz harakat qilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Gumboldt, V.V. “Inson erkinligi,” Huquq va erkinliklar antologiyasi, (Dr.: C.C. Aktan), Huquqlar kasaba uyushmalari konfederatsiyasi, Anqara. 2000.
2. Xayek, F. Ozodlik Konstitutsiyasi, Routledge va Kegan Pol, London. 1990.
3. Grey, J. Liberalizmning ikki yuzi, (Tarj.: K. Değirmenci), Dost Kitobevi nashriyoti, Anqara. 2000.
4. Aktash, S. Xayekning huquq va adolat nazariyasi, Liberte nashrlari: 60, Anqara. 2001.

5. Kolander D. “Kreflikka olib boradigan ko‘p yo‘llar”, Yevropa siyosiy iqtisod jurnali, 21-jild, 2005. s.1060-1063.
6. Kaldvel B. “Kreflikka yo‘l” simpoziumi. Rosser va Levi, Peart va Farrantning maqolalariga sharhlar,” European Journal of Political Economy, Vol.21, 2005. s.1054-1059.